

МОВНА СИТУАЦІЯ КИЄВА (НА МАТЕРІАЛІ ФОКУС-ГРУПОВИХ ОПИТУВАНЬ 2017 РОКУ)

Матвеева Н.Р.,

Інститут української мови НАН України,

вул. М. Грушевського, 4, Київ, 01001

natalyaskiba93@ukr.net

Статтю присвячено проблемі аналізу сучасної мовної ситуації у столиці. Дослідження здійснено на матеріалі фокус-групових опитувань 2017 р., в яких брали участь кияни різних вікових груп (18–35 та 36–65 років). Проаналізовано мовну поведінку мешканців столиці з метою виявлення їхнього ставлення до мовних проблем та усвідомлення важливості мовного питання в Україні.

Ключові слова: мовна ситуація, білінгвізм, мовні конфлікти, мовні проблеми, мовне питання, державна мова, регіональна мова, мовна політика.

Матвеева Н.

Языковая ситуация Киева (на материале фокус-групповых исследований 2017 года)

Статья посвящена проблеме анализа современной языковой ситуации в столице. Исследование осуществлено на материале фокус-групповых опросов 2017 г., в которых принимали участие киевляне разных возрастных групп (18–35 и 36–65 лет). Проанализировано языковое поведение жителей столицы с целью выявления их отношения к языковым проблемам и осознания степени важности языкового вопроса в Украине.

Ключевые слова: языковая ситуация, билингвизм, языковые конфликты, языковые проблемы, языковой вопрос, государственный язык, региональный язык, языковая политика.

N. Matveieva

Language situation in Kyiv (on the basis of focus-group survey in 2017)

Much research has been devoted to the problem of language situation in Ukraine and Kyiv as its capital. In this study language situation of Kyiv has been analysed on the basis of the newest focus-group survey in 2017. The article deals with the problem of Ukrainians' attitude to the Ukrainian and Russian languages and issues, regarding to language conflicts and problems.

The purpose of this paper is to identify the attitude of Ukrainians to the language problems and their views on the use of Ukrainian and Russian at the present and in the future.

The research was conducted by analysing the results of focus-group investigation, which was done among 20 respondents of different age (18–35 and 36–65 years), gender and preferable language of everyday communication (Ukrainian and Russian). The method of interview was used to collect these data.

The results have shown that people have different views on language issues in Ukraine. The evidences of this are the ambiguous and contradictory answers on many questions. Presented in the paper is the fact that most people do not consider language problems important, they think that it is speculation and provocation.

So we can conclude that the participants of focus-group surveys and perhaps the vast majority of people do not understand the importance of language issues and do not define with their thoughts about the status of the Russian language.

Key words: language situation, bilingualism, language conflicts, language problems, language issue, state language, regional language, language policy.

Вступ. Мовні проблеми в Україні входять далеко за межі проблем лінгвістичних, оскільки мова є не лише символом духовного життя нації, але й чинником єднання людей. «Мова є формою вияву національної ментальності кожного народу, у тому числі й українців. Національна ментальність є змістом національної мови, зокрема й української. У культурі виявляються творчі здібності народу, здатність його ментальності сприяти життю і праці в різноманітних галузях відповідно до тих природних (географіч-

них) і суспільних (історичних) особливостей, які характерні для країни, де живе той чи той народ, і до її етнічного доквілля. Національна мова, національна ментальність та національна культура становлять начебто три взаємопов'язані грані, якими висвічується особистість народу для нього самого і для світу» [6, 106].

Своєрідним є становище української мови. Поки що, хоч українська мова *de jure* і мала б стати мовою повного територіального поширення, вона такою не є. Більше того, на сході України укра-

їнська мова не є ще й мовою повного етнічного поширення [6, 105]. Тому **актуальним завданням** є дослідження сучасної мовної ситуації країни, адже очевидним є той факт, що у нашій державі існують конфлікти на мовному ґрунті внаслідок поширення на її території двох мов.

«Конфліктність нинішніх мовних проблем України, — вважає Л. Масенко, — корениться в деформаціях її мовної ситуації, успадкованих від колоніального минулого. Російській мові вдалося витіснити і замінити українську на значній території її поширення у головній функції, яку виконує мова, — функції засобу спілкування між людьми. Ситуація, за якої нерідна мова претендує на роль, адекватну ролі рідної, неприродна і руйнівна. У таких обставинах взаємини двох мов визначають не гармонійне співіснування і взаємодія, а конфлікт і боротьба, яка триватиме доти, доки на цій території не переможе одна з них» [2].

Природа міжмовного конфлікту полягає в тому, що носії різних мов прагнуть використовувати свою мову в якнайбільшій кількості соціолінгвістичних сфер. Конфлікт виникає, коли дві мови претендують на одну сферу, в якій не можуть «поміститися», тобто їхнє паралельне функціонування фізично неможливе (не можна двома мовами одночасно віддавати накази в армії) чи обмежене законодавчо [7, 6].

Така викривлена мовна ситуація країни блокує реалізацію іншої надзвичайно важливої ролі національної мови — об'єднавчої. У державотворчому процесі національній мові належить чільна роль. Об'єднати і відокремити — ось дві головні функції, які вона виконує. Об'єднати населення всередині країни, відокремити зовні, від сусідів. І скільки б політики не намагались віднайти якісь інші чинники суспільної консолідації, ефективнішого засобу, аніж поширення загальнонаціональної мови, вони не знайдуть [2].

Критичний огляд літератури, концептуальних рамок, гіпотез тощо. Проблеми сучасної мовної ситуації в Україні вивчали Л. Масенко, С. Соколова, О. Тараненко, Г. Залізняк, Н. Трач, Ю. Бестерс-Дільгер, Т. Бурда та багато інших дослідників. Цьому питанню присвячені також різноманітні соціологічні та соціолінгвістичні опитування.

Наприклад, Центр соціологічних досліджень «Громадська думка» Науково-дослідного інституту соціально-економічних проблем Києва у 2000 р. провів соціолінгвістичне дослідження мовної ситуації Києва. На матеріалі масового опитування мешканців столиці було визначено тенденції поширення української мови. Так, результати показали, що мовну ситуацію Києва можна охарактеризувати як українсько-російську двомовність з елементами диглосії, де переважає російська мова [1].

Наступний ґрунтовний аналіз мовної ситуації був здійснений у рамках проекту «Мовна політи-

ка в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи» під керівництвом професора Юліане Бестерс-Дільгер у 2006–2008 рр. У результаті доведено, що в Україні мова російської етнічної меншини на деяких територіях більш поширена, ніж державна мова [3].

Також важливими є результати огляду «Становище української мови», що були вже декілька разів оприлюднені громадською організацією «Простір Свобода». На основі аналізу показників використання обох мов у різних сферах визначено прямиї зв'язок між русифікацією і загрозою державній незалежності України [5].

Основні ознаки мовної ситуації в українському суспільстві виокремлює Е. Огар. Дослідниця виділяє серед них такі: 1) українсько-російська колективна двомовність і диглосія; 2) співіснування в єдиному українському просторі трьох регіонів з різними національно-культурними, соціально-політичними традиціями і, як наслідок, мовно-політичними орієнтаціями, мовними і мовленнєвими пріоритетами і звичками; 3) формальний характер мовної політики у державі, відсутність в українській мові реального високого соціального статусу; 4) поступова і невідворотна англомова експансія [4].

У зв'язку з цим надзвичайної актуальності набувають соціолінгвістичні дослідження різних областей України, особливо Києва, оскільки столиці належить важлива роль у процесах нормалізації деформованої в період русифікації мовної ситуації країни. Адже як говорить столиця, так говоритиме вся Україна [1, 20]. Тому **метою нашого дослідження** є визначення сучасної мовної ситуації Києва, спираючись на дані найновішого соціолінгвістичного дослідження ТОВ «Перша рейтингова система» на замовлення фонду «Фольксваген» «Етнолінгвістичні конфлікти, мовні політики».

Результати дослідження та обговорення. Так, у лютому 2017 р. соціологами було проведено дві фокус-групові дискусії у Києві. Перша — із десятима особами віком 18–35 років, друга — із такою ж кількістю осіб, але старшими (36–65 років). Основні умови проведення дискусії були такі:

1) половина учасників кожної дискусії у повсякденному житті має спілкуватися переважно українською мовою, інша половина — російською;

2) повинна бути однакова кількість осіб чоловічої та жіночої статі;

3) учасники фокус-груп мають постійно проживати у Києві.

За професійною приналежністю учасників можна розподілити за такими сферами діяльності: фахівці гуманітарного профілю, підприємці, кваліфіковані та некваліфіковані робітники, домогосподарка, студент, керівник підприємства та пенсіонери, які ще працюють.

Під час опитування було визначено погляди українців на мовні конфлікти і їхні думки з приводу використання української та російської мов сьогодні та у перспективі.

Так, перше питання стосувалось того, чи проблема статусу та активного функціонування російської мови якимось чином привела до анексії Криму та подій на Донбасі. Опитані погоджуються з тим, що, можливо, мова певним чином і вплинула на свідомість людей, але однозначно це не стало вагомою причиною таких подій, адже проблема мови не має вирішального значення для збереження територіальної цілісності країни. Більшість респондентів вважають мовне питання спекуляцією та провокацією. Люди стверджують, що на таку ситуацію мало вплив не мовне питання, а те, як ЗМІ його подають: *«Считаю, что вопрос языка никак не повлиял на ход событий. Повлияли масс-медиа, повлияли пиар-технологии, которые направили социальные проблемы в русло того, что эти все проблемы из-за Украины, украинского языка, все вместе»*, *«Это целенаправленно, специально, чтобы раздражить... Мне кажется, это просто как соль на рану сыпется друг другу»*, *«...это просто политические игры с целью привлечения своих избирателей»*. Старше покоління дотримується такої ж думки: *«На мой взгляд, причина совершенно в другом, а языковой вопрос используется только для того, чтобы разжигать вражду и ненависть между одними и теми же людьми, которые живут бок о бок. То есть это просто провокация. Я думаю, что этот вопрос просто поднимается для того, чтобы не подымать более глобальные вопросы, а чем-то, как говорится, “замылить глаза”. То есть есть намного больше наболевших всяких проблем»*. Тому, як видно із результатів дискусій, питання мови усвідомлюється українцями переважно як відволікаючий маневр, а не як важлива проблема. Доводить це і те, що дехто не бачить у функціонуванні двох мов ніякого конфлікту, вважаючи, що він з'являється лише тоді, коли відбувається тиск однієї мови на іншу. Тому, на думку багатьох опитаних, причиною мовних конфліктів стала саме українізація у східних областях, а не існування в одному середовищі двох мов.

Наступне питання стосувалося розуміння поняття *державна мова*. Майже всі респонденти зазначили, що вважають державною мовою ту, яка закріплена законом держави; офіційну мову, яка повинна використовуватись у документообігу; єдину мову, яку необхідно застосовувати у законодавстві; яка є обов'язковою в освітньому процесі. Проте деякі учасники дискусій зазначають, що оскільки незалежна українська держава є молодою і не такою багатою, необхідним було б тимчасове використання російської мови для дублювання офіційних документів, адже досить складно одразу перейти на українську мову.

Щодо питання мови як атрибуту державності, то майже всі опитані стверджують, що українська мова є атрибутом української державності, а також те, що вживання української мови в нашій країні відповідає їхнім уявленням про державну мову. Проте варто зазначити той факт, що населення не обізнане із історією України та її мови. Так, один із респондентів впевнено висловлює таку думку: *«У каждой нации после разделения на нации дообразовали языки. У нас был диалект древнерусского. Чтобы вы понимали, что русский и украинский, если их “сосреднить”, то это будет древнерусский»*.

Цікавим є і те, що респонденти вкладають у поняття *рідна мова*. Так, молодь в основному під рідною мовою розуміє *«мову, якою розмовляють батьки»*, *«мову, якою навчили розмовляти з дитинства»*, *«першу мову»*, *«материнську мову»*, *«мову, якою ти думаєш»*. Старше покоління визначає рідну мову як мову своєї батьківщини, основну мову держави.

Варто зауважити, що учасники дискусії диференціюють поняття *рідна мова* і *державна мова*. Так, один із респондентів зауважує, що *«рідна мова — це та, якої тебе навчили з дитинства. А українська мова — це державна мова. Тобто, якби мене навчили розмовляти російською мовою, це була б рідна мова для мене. А українська вже була б державна»*. Неоднотайними є українці різних вікових груп у поглядах на державну та офіційну мову. Дехто вважає це одним і тим самим (в основному це представники старшого покоління), інші розрізняють ці терміни, розуміючи під офіційною мовою таке: *«официальный — это какой-то разрешенный язык, которым можно пользоваться без всяких проблем»*. Не є тотожними у свідомості респондентів також поняття *рідної мови* та *мови спілкування*. На думку учасників дискусії, мова спілкування залежить від обставин, соціального оточення, і вона не обов'язково має збігатись із рідною мовою.

Питання «регіональної мови» викликає неоднозначні оцінки респондентів, адже українці не розуміють, що означає цей термін, отже, не розуміють і того, що було вкладене у поняття регіональної мови у законі Ківалова-Колесніченка. Результати показують, що населення не компетентне у багатьох нормативних актах та законодавчих положеннях, а тому, можливо, і не розуміє суті мовних проблем. Після того як модератор пояснив суть цього закону, молодь висловила вкрай негативне ставлення до нього: *«це чинний закон?»*, *«який кошмар»*, *«я проти цього»*, *«це жахливо»*, *«негативно»*, *«я навіть не знала, що такий є»*. Тобто, зрозумівши положення, усі молоді люди запевнили, що це призведе тільки до погіршення стосунків. Майже всі учасники дискусії сходяться на думці, що має бути лише одна державна мова, документообіг має вестись

виключно українською, тому, зважаючи на вільну можливість використання у повсякденному житті будь-якої мови, такий закон фактично не має сенсу. Ті ж, хто підтримує введення регіональних мов, зазначають, що доцільно було б збільшити відсоток представників меншини, необхідний для введення в обіг регіональної мови (більше 10 %), а також поширити дію закону лише на прикордонні території держави, де проживають люди різних національностей: *«Я считаю, что должен быть один-единственный, то есть украинский. Если региональный, то это можно ввести только в приграничных зонах. То есть там, где люди разговаривают на нескольких языках»*.

У ході проведення дискусії було поставлено питання про престижність мов та ставлення до її носіїв. Так, на запитання «Чи змінилося Ваше ставлення до української та російської мов після подій на Майдані Незалежності та на початку війни з Росією, а також до носіїв цих мов?» усі респонденти дали заперечну відповідь. Більше того, люди взагалі не розуміють, яким чином пов'язані мова та її носії: *«Язык и люди — это же совершенно разные вещи. При чем здесь это?», «Если человек приятный и всем интересно общаться, то не важно, на каком языке он говорит. При чем здесь это?», «Взагалі немає якихось симпатій чи антипатій. Симпатичне однаково спілкування, незалежно від мови»*. Тобто бачимо, що респонденти схильні розділяти носіїв певної мови та саму мову, якою вони спілкуються, а негативне сприйняття певної людини не переноситься на мову, якою вона розмовляє.

Розділились відповіді молоді на запитання про те, чи престижно зараз говорити українською та російською мовами. Половина молодих респондентів відповіла, що зараз престижно спілкуватись українською, тоді як інші вважають таке питання некоректним і кажуть, що престижно бути культурним та вихованим, а це ніяк не стосується мови спілкування. Для представників старшого покоління престиж української мови великою мірою зріс, а тому, на їхню думку, українська мова є престижною: *«Престижно. И сейчас почти вся молодежь говорит на украинском, очень хорошо и очень радует. Раньше больше на русском говорили, а сейчас больше на украинском»*.

Наступне питання стосувалося проблеми дискримінації громадян за мовною ознакою. Помітним є те, що старші респонденти у такому формулюванні питання чомусь одразу вбачають утиски російської мови, а не української: *«Це образа людини, яка розмовляє російською, приниження»*. Декого такий стан навіть обурює. Варто зауважити також, що опитані у повсякденній практиці неодноразово стикалися із випадками дискримінації. Проте якщо старші люди вважають, що дискримінація за мовною ознакою була більш поширеною років 30 тому, і особливо у захід-

них областях, то молодь все-таки наводить деякі приклади і сьогодні, причому дискримінації як українськомовних громадян, так і російськомовних. Наприклад, українськомовна дівчина, яка приїхала до Одеси і говорила рідною мовою, на свою адресу почула зневажливі слова: *«Поонахало отдыхать»*; хлопець із Феодосії не міг скласти іспит з правознавства, тому що знав матеріал лише російською і не міг відповісти українською. Тобто із відповідей респондентів очевидним стає те, що утиски російської мови найчастіше відбуваються у навчальних закладах, де вимагають відповідати державною мовою.

Важливим є питання мовної стійкості. Так, майже усі респонденти у присутності російськомовних людей говорять російською. Ситуація із українськомовними співрозмовниками відрізняється. Якщо старші люди на українську в основному відповідають нею ж, то молодь не є такою однотайною у виборі мови. Половина опитаних сказала: *«когда как», «зависит от ситуации»*, але були й такі, які ніколи не переходять на українську мову: *«Потому что мы друга друга понимаем без этого. Мы с вами общаемся, понимаем в совершенстве»*. Серед причин, за яких вони все-таки заговорили б державною мовою, респонденти зазначили нерозуміння російської мови співрозмовником, тривале знаходження в українськомовному середовищі, правила хорошого тону, перебування на Західній Україні. Водночас більшість опитаних зазначила, що через тиск та спекуляції навмисно продовжуватиме розмовляти російською.

Щодо самоідентифікації за мовною поведінкою, то вісім із десяти респондентів молодшого покоління позиціонує себе як білінгвів, стільки ж відносить до білінгвів усіх киян. Серед старших представників лише половина називає себе двомовцями, проте усіх киян вважають такими майже всі. Але думки опитаних розходяться у поглядах на білінгвізм як такий. Дехто вважає, що хоча населення знає обидві мови, все-таки у процесі спілкування превалує якась одна. А тому, можливо, всі кияни і не є білінгвами, адже незважаючи на знання обох мов, частіше використовують якусь одну.

Так само розділились погляди учасників дискусії на питання, яка ж мова буде поширенішою за умови двомовності усіх мешканців столиці. Респонденти наводять різні аргументи на підтримку своїх позицій як щодо потенційної переваги української: *«Как ни странно, мне кажется, что украинский. Он будет преобладать, потому что Киев — столица Украины»*, — так і російської мови: *«Я думаю, что переважно на улицах Киева будет российская мова. Тому що в Києві століттями розмовляли російською мовою. Я скільки бачусь зі своїми однолітками — вони навчаються українською, пишуть українською, але спілкуються і говорять*

російською. На жаль, грамотно писати не вміють». Отже, впевненості у тому, що українська мова у перспективі витіснить російську із спілкування багатьох людей, серед опитаних не виявилось.

Помітно, що учасники дискусії вважають знання української мови необхідним, але аргументують це тим, що важко буде обходитись в Україні без знання державної мови: «Чи погано, якщо не знати української мови? Звісно погано»; «Потому что он будет как без рук, он не напишет заявление, он не подаст апелляцию, не сможет купить себе хлеба... Конечно, он должен знать “рідну мову”». Утім, у жодному разі вони не пояснюють це патріотизмом та почуттям громадянського обов'язку.

Обговорювали учасники дискусії також питання мовної політики. Вартим уваги є те, що респонденти розділяють формальне та неформальне спілкування. Коли модератор запитує, наприклад, яка мова матиме ширше використання через 5–10 років, учасники обов'язково уточнюють, у яких сферах, що свідчить про існування диглосії. Українську мову вони визнають основною на державному рівні, але, враховуючи той факт, що багато громадян є російськомовними, вважають за потребу надати якийсь статус і російській мові: «Если большинство говорит на русском, то нужно ввести и дать какой-то статус русскому языку. Или официальный, или региональный. Но как-то решать этот вопрос». Більшість молодих респондентів не проти статусу регіональної мови для російської, хоча дехто налаштований досить критично: «Не доведи, Боже. Чим ця меншина краща за іншу меншину?»

Сперечались учасники і з приводу того, якою мовою має вестись документація. Були різні думки щодо цього питання: українською, російською, обома. Тому респонденти так і не обрали єдиної відповіді, натомість у поглядах на мову викладання у державних навчальних закладах були одноставними. Майже всі відповіли, що це має бути державна українська мова, проте були учасники, які вимагали російськомовного навчання у тих містах, де більшість населення спілкується російською.

Варто зауважити і те, що на питання, чи потрібно захищати російську мову на державному рівні, на чому наполягали деякі депутати, респон-

денти відповіли, що не бачать для цього причин: «У меня единственный вопрос — защищать от кого, от чего?», «Никто не ущемляет», «Защищати вовка від зайчика». І взагалі втручання держави у мовну політику учасники дискусії вважають негативними та спричиненими політичними та електоральними інтересами.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Як показали результати фокус-групових опитувань киян, населення України має неоднозначні й суперечливі погляди на мовні питання. Дехто взагалі не вважає їх актуальними, а лише провокацією та спекуляцією, яка відволікає увагу громадян від більш важливих моментів. Населення не бачить проблеми у співіснуванні двох мов, проте не може чітко визначитись із їхнім статусом. Всі сходяться на думці, що державною мовою має бути українська, але думки про статус російської відрізняються. Суперечать самі собі учасники дискусії стосовно того, чи потрібно надати російській мові статус регіональної та якою мовою має вестись документообіг. Так, якщо в контексті обговорення закону Ківалова-Колесніченка респонденти виступали проти надання російській мові статусу регіональної та за українськомовну документацію, то під час дискусії з приводу питань мовної політики вже сперечались щодо статусу російської та мови документів. Проте майже одноставними вони були у тому, що мовою викладання у навчальних закладах має бути українська, а російська мова не потребує ніякого захисту.

Отже, учасники фокус-групових опитувань, а, можливо, і переважна більшість населення, не розуміють суті мовних конфліктів та не обізнані із законодавчим закріпленням тих положень, що стосуються мови. Мовні проблеми для них стоять далеко не на першому плані порівняно з іншими важливими питаннями. Саме через це спостерігаються суперечливі та неоднозначні погляди на актуальні сьогодні мовні проблеми. А тому для переорієнтації нинішньої російсько-української двомовності у бік поступового зростання українськомовності необхідно, щоб українці чітко усвідомлювали свою ідентичність та прагнули того, аби у недалекому майбутньому українська мова стала основною у всіх сферах спілкування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Залізник Г. Мовна ситуація Києва: день нинішній та прийдешній / Г. Залізник, Л. Масенко. — К. : Урок української, 2002. — 32 с.
2. Масенко Л. Мова і політика / Л. Масенко. — К. : Соняшник, 1999. — 100 с.
3. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації / за ред. Ю. Бестерс-Дільгер. — 2-ге вид. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. — 363 с.
4. Огар Е. Українська мова в сучасній мовній ситуації в Україні: соціолінгвістичний та етнокультурний аспект / Емілія Огар // Незалежний культурологічний часопис «І». — 1998. — № 12.
5. Становище української мови в Україні у 2016 році: дослідження [Електронний ресурс] // Аргумент. — 2016. — Режим доступу : <http://argumentua.com/stati/stanovishche-ukra-nsko-movi-v-ukra-nu-2016-rots-dosl-dzhennya>.

6. Ткаченко О. Українська мова і мовне життя світу / О. Ткаченко. — К. : Спалах, 2004. — 272 с.
7. Черненко Г. Мовна ситуація в Україні: шляхи гармонізації (за результатами експертного опитування) / Г. Черненко // Українська мова. — 2009. — С. 3–13.

REFERENCES

1. Zalizniak H., & Masenko, L. (2002). *Movna sytuatsiia Kyieva: den nynishnyi ta pryideshnii* [Language Situation in Kyiv: today and tomorrow]. Kyiv, Urok ukrainskoi, 32 p.
2. Masenko, L. (1999). *Mova i polityka* [Language and Policy]. Kyiv, Soniashnyk, 100 p.
3. *Movna polityka ta movna sytuatsiia v Ukraini: analiz i rekomendatsii* (2010). In Yu. Besters-Dilger (Ed.). [Language Policy and Language Situation in Ukraine: analysis and recommendations]. (2nd ed.). Kyiv, Vydavnychi Dim "Kyievo-Mohylianska akademiia", 363 p.
4. Ohar, E. (1998). *Ukrainska mova v suchasni movni sytuatsii v Ukraini: sotsiolingvistychnyi ta etnokulturnyi aspekt* [Ukrainian Language in Modern Language Situation of Ukraine: sociolinguistic and etnocultural aspect]. *Nezalezhnyi kulturolohichnyi chasopys «Yi»*, 12.
5. *Stanovyshche ukrainskoi movy v Ukraini u 2016 rotsi: doslidzhennia* [The Ukrainian Language in Ukraine in 2016: investigation].
<http://argumentua.com/stati/stanovishche-ukra-nsko-movi-v-ukra-n-u-2016-rots-dosl-dzhennya>
6. Tkachenko, O. (2004). *Ukrainska mova i movne zhyttia svitu* [The Ukrainian Language and Language Life in the World]. Kyiv, Spalakh, 272 p.
7. Chernenko, H. (2009). *Movna sytuatsiia v Ukraini: shliakhy harmonizatsii (za rezultatamy ekspertnoho opytuvannia)* [Language Situation in Ukraine: Ways of Harmonization (on the results of a Delphi method investigation)]. *Ukrainska mova*, 3–13.